

RNI No. MAHMUL/2013/54090

ISSN-2349-3984
Seventh Year Issue - XXIX

MANAVLOK RESEARCH BULLETIN

(A Quarterly Journal)

October to December 2020

Peer Reviewed and Refereed Journal with
Impact Factor : 4.75

MULTIDISCIPLINARY

MANAVLOK'S COLLEGE OF SOCIAL WORK

Post Box No. 23

Ring Road, Ambajogai, Dist. Beed, (MS) Pin-431 517

E-mail:- manavlok1999@gmail.com

Websit :- www.manavlokcollegeofsocialwork.co.in

Chairman
Dr. Prakash Jadhav
Principal,
Manavlok College of Social Work

Advisory Board

Editorial Board
Dr. Nazir Sheikh
Editor
Manavlok's College of Social Work
Dr. Arundhati Patil
Manavlok's College of Social Work
Dr. Rama Pande
Manavlok's College of Social Work
Sukeshini Jogdand
Assistant Professor
Manavlok's College of Social Work

Dr. Keshav Walke
Professor,
Matru Seva Sangh Institute of Social Work,
Nagpur

Dr. Smita Awachar,
HOD,
Department of Sociology, Dr. B.A.M. University,
Aurangabad

Dr. Gangadhar B. Sonar,
Chairman
Dept. of Social Work, Karnataka State
Akkamahadevi Women's University, At Toravi- 586105
Dist. Vijayapura, Karnataka
Email: gbsonar@kswu.ac.in

Dr. Avinash Gedam
Mahatma Jyotiba Phule College of Social Work, Chikhali
Road, MIDC, Buldhana

Dr. Pandit Chavar
Vasantrao Naik Mahavidyalaya, Nanded

Dr. Nilesh Deshmukh
Principal
Ramrao Sarnaik College of Social Work, Washin

Dr. Ashok Chavari
Asst. Prof. Late Ramesh Rao Varpudkar College
Sonpeth, dist. Parbhara

Dr. Kisan Pawar
Principal, Lokmanya Tilak Mahavidyalaya,
Wadvani, Dist. Bee

Dr. Rajkumar Mhaskar
Principal, Jalna College of Social Work,
Ramnagar, Jalna

Dr. Manisha Manjramkar
Associate Professor, Jawaharlal Nehru College of
Social Work, CIDCO, New Nanded

Dr. Sakure S. M.
Principal, Sushilabai Ramchandrar
Mamidwar College Of Social Work,
Padoli, Chandrapur, 4424

Date of Publication:- 25 December - 2020

Payment by Demand Draft/M.O in favour of :
'Principal Manavlok's College of Social Work, Ambajogai.'

Price : Rs. 100/-

Typeset By:- Bibhishan Ghadge, Ramdas Kale, Niranjan Jogi
Manavlok's College of Social Work, Ambajogai

CONTENTS

Sr. No	Name of the Article	Page No.
1.	Human Right and Social Movement in India <i>Dr. Hanumant Angadrao Salunke</i>	02
2.	Psycho-Social Issues Of Women Students In Higher Education: A Study In Vijayapura District Of Karnataka <i>Dr. Gangadhar B. Sonar</i>	11
3.	Fight or Flight: Coping Mechanisms in Language Learning <i>Shirin Badar</i>	20
4.	दुष्काळामुळे शेतकऱ्यांना निर्माण होणाऱ्या समस्यांचा व विकासावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास (संदर्भ गिरवली) <i>पवन सोमनाथअप्पा गिरवलकर</i>	26
5.	भारतातील युवा वर्गातील वाढती व्यसनाधिनता : एक अभ्यास <i>श्री.रामदास निळकंठ काळे</i>	29
6.	जोरकु आदिवासींची कौटुंबिक, सामाजिक स्थिती - एक अध्ययन <i>प्रा. डॉ. अस्मिता रामभाऊ ठोंबरे</i>	38
7.	विधीसंघर्षग्रस्त मुलांची प्रवृत्ती <i>प्रा.डॉ. अशोक द. सातपुते</i>	41
8.	आदिवासी कोळी महादेव जमातीमधील स्त्री जीवन <i>प्रा. महादेवचैतरामचुंचे</i>	45
9.	मुंडन प्रथा सांस्कृतिक परिवर्तनाचा इतिहास <i>डॉ. मोहन मिसाळ</i>	55
10	"औरंगाबाद जिल्हयातील दारिद्र्य निर्मुलनात राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (NRLM) च्या भुमिकेचा मुल्यांकनात्मक अभ्यास" <i>अनिल पिराजी कांबळे, डॉ. नझीर ज. शेख.</i>	58
11	शेतकरी आत्महत्या कारणे व उपाय <i>महेश मुरलीधर मुंडे</i>	65

मुंडन प्रथा सांस्कृतिक परिवर्तनाचा इतिहास

डॉ. मोहन मिसाळ
इतिहास विभाग प्रमुख
कै. रमेश वर्गपूडकर महाविद्यालय,
मोनापेट जि. परभणी

भारतीय संस्कृतीमध्ये वेगवेगळे मण-उत्सव, प्रथा, परंपरा, रूढी इ. ची प्रचंड रेलचेल आहे. या प्रथा-परंपरा विशिष्ट कारणामुळे निर्माण होतात. त्यानंतर त्या रूढीचे रूप स्वीकारतात. एकदा रूढी रूढ झाली की लोक चिकित्सा न करता त्याचे पालन करतात. या रूढी का निर्माण झाल्या? याची कारणमीमांसा प्रस्तुत लेखात करण्यात आली आहे. प्रस्तुत लेखात केवळ मुंडण प्रथेवरच प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे

1. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये मुंडन प्रथेची वैशिष्ट्ये यावर चर्चा करणे
2. मुंडन प्रथेचे मूळ स्वरूप स्पष्ट करणे
3. मुंडण प्रथेचे समाजावर झालेले परिणाम अभ्यासणे

मुंडन करणे याचा अर्थ डोक्यावरील सर्व केस काढून टाकणे होय. मुंडन करण्याची ही प्रथा बुद्धपूर्व काळापासून चालत आल्याचे दिसते. जैन धर्मीयांमध्ये जैन मुनी होताना डोक्यावरील एक एक केस उपटले जातात त्यावेळेस एकही अश्रूचा थेंब बाहेर पडता कामा नये, असा दंडक असतो. याला केसलोचन विधी असे म्हणतात. वैदिक धर्मांमध्ये मुलगा पाच वर्षांचा झाल्यानंतर त्यास गुरुकुलमध्ये घालण्यापूर्वी त्याचे मुंडण केले जाई. डोक्यावर महा केस ठेवले जात असे. या प्रथेला उपनयन संस्कार अथवा मुंज करणे असे म्हटले जात असे. हा संस्कार झाल्यानंतरच मुलगा 'द्विज' म्हणजे दोनदा जन्मलेला असे म्हटले जात असे. बौद्ध कालखंडात उपासकास भिक्कु वनण्यासाठी (पब्जा) पुढील प्रमाणे विधी असे. विनय पिटकांमध्ये पवजा घेताना पुढील विधी केला जात असे. "इच्छुक पुरुषांच्या दाढी-मिशा काढाव्यात, मुंडन करून कापाय वस्त्र परिधान करावे. उपरणे एका खांद्यावर द्यावे. भिक्कुच्या पाया पडावे. हात जोडून त्रिशरण म्हणावे"

अशा प्रकारे उपासकाचे रूपांतर बौद्ध भिक्खू मध्ये होत असे. मुंडन करण्याची प्रथा ही बुद्धपूर्व काळातही अस्तित्वात होती. या प्रथेला गौतम बुद्धाने सुनिश्चित स्वरूप दिले. परिणामी पुढील काळात कापाय वस्त्रे (चीवर) आणि मुंडन ही भिक्कुंची महत्त्वाची बाह्य लक्षण ठरले. या लक्षणांवरून बौद्ध भिक्खु चटकन ओळखता येत असे. आजही हीच प्रथा सुरू असल्याचे दिसते. मुंडण केलेल्या या भिक्खूंना 'मुंड' वा 'मुंडक' म्हणून संबोधले जाई. बौद्ध धर्माचा वाढता प्रभाव जनसमाजावर, राज्यावर आणि भारताबाहेरही पडण्यास सुरुवात झाली. बौद्ध भिक्खू हा संयमी, शांत, मृदुभाषीक, सदाचारी, सत्यवचनी अर्हिसेचे पालन करणारा आणि समाजाला धर्माच्या मार्गावर घेऊन जाणार होता. यामुळे बौद्ध धर्माचा प्रचार आणि प्रसार मोठ्या प्रमाणावर झाला. परिणामी वैदिक समाजापासून लोक दूर जाऊ लागली. यातून वैदिकांनी मध्ये बौद्ध धर्माच्या वाढतीत तिरस्कार निर्माण झाला. त्यातूनच 'मुंड' या शब्दाचे रूपांतर त्यांनी 'क' हा प्रत्यय लावून 'मुंडक' असा तिरस्कारयुक्त केले. बहुजन समाजामध्ये या श्रमनाना जो मान-सन्मान मिळत होता त्याचा तिरस्कार वैदिकांनी केला.

'मुंड' शब्दाचे बदलते स्वरूप

'मुंड' या शब्दाचे मूळ हे संस्कृत नगून प्राकृत आहे. कृ. पा. कुलकर्णी व्युत्पत्ती कोशात 'मुंड (णे)' या नोंदीत म्हणतात, "मुंड हे उत्तर कालीन संस्कृतीकरण आहे, मूळ शब्द हा प्राकृत आहे". यावरून स्पष्ट होते की,

त्याचे आदेश काढल्याने नाखो भिखुंन्ची कत्तल करण्यात आली. याचा प्रभाव शिल्पकले वरही पडलेला दिसतो. अंबाजोगाई येथील बाराखाम्बी मंदिराच्या उत्खननात अनेक मूर्ती सापडल्या. यामध्ये शंकराच्या गळ्यात नरमुंड्याची माळ दिसते. शिवाय कापालिक शिवाच्या हातातही नरमुंड दिसते. कालीच्या गळ्यातही नरमुंडाची माळ दिसते. येथील देवी-देवतांच्या हातात आयुधे आहेत. यावरूनही आपणाम बौद्ध भिखुंन्च्या शील कानाचा प्रभाव स्पष्टपणे जाणवतो.

सामाजिक जीवनावर प्रभाव

मुंडण प्रथेचा सामाजिक जीवनावरही प्रचंड प्रभाव पडलेला दिसतो. जवळच्या नातेवाईकांचा मृत्यू झाल्यास आसक्तीपासून तात्पुरते दूर जाण्यासाठी मुंडन करण्याची प्रथा सुरू झाली. हा बौद्ध धर्माचा प्रभाव होता. वैदिक धर्मांमध्ये स्त्रिया विधवा झाल्यास तिचे मुंडण करण्याची प्रथा सुरू झाली. तिला पांढरे वस्त्र देण्यात आले, तिचे तोंड पाहणे अशुभ मानण्यात आले. बौद्ध धर्मात मुंडण आणि पांढरे वस्त्र शुभ मानले जाते. परंतु वैदिकांनी बौद्ध धर्माला विरोध म्हणून या प्रथा सुरू केल्या. पुढे महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी या केशवपन विरुद्ध मोहिम उघडली. न्हाव्याचा संपही घडवून आणला होता. गोव्यातील बोडकोदेव म्हणून पुजल्या जाणाऱ्या देवतेला तथागत असल्याचे डी.डी. कोसाबी यांनी सिद्ध केले आहे. मुंडन केल्यामुळे बुद्धाला बोडका असे तिरस्कारयुक्त शब्द वैदिकांनी निर्माण केले. त्यातून बोडक्या माणसाचे दर्शन घेणे अशुभ मानले. शुभ कार्यात डोक्यावर टोपी घालणे बंधनकारक ठरविले. अशा प्रकारच्या रूढी प्रथा निर्माण झाल्या. यातूनच आपली खरी सांस्कृतिक जडणघडण समजण्यास मदत होते.

निष्कर्ष

1. मुंडन हे बौद्ध भिखुंन्शी संबंधित आहे.
2. मुंडण परंपरेमुळे सामाजिक जडणघडण समजते.
3. वैदिकांनी मुंडण परंपरेला विरोध करून इतर रूढी परंपरा निर्माण केल्या.

संदर्भग्रंथ

1. डॉ. साळुंखे आ. ह., सर्वोत्तम भूमिपुत्र गौतम बुद्ध, पुनर्मुद्रण आवृत्ती डिसेंबर 2011, लोकायत प्रकाशन सातारा, पृ. 491
2. कित्ता पृ. 492
3. प्रत्यक्ष उत्खनन स्थळास भेट
4. डॉ. साळुंखे आ. ह., कित्ता पृ. ४९४

* * *